

NUTQ USLUBLARINING LEKSIK STATISTIK TAHLILI

Aminova Marjona Hamza qizi

Fan va Texnologiyalar Universiteti, Tillar kafedrası o'qituvchisi

E-mail: aminovamarjona@mail.uz

тел: 99 228 21 03

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15768861>

Abstract. *This article provides information on lexical-statistical methods of text analysis. The methods of psychological examination of the text are taught. This analysis provides valuable information about the content, tone, and meaning of the text, as well as the language and style of writing. Statistical analysis is a universal method, as it is used equally in all layers of the language. Lexical-statistical analysis helps to study the lexical and grammatical forms of the text. In this method, the appearance indicators of each word in the text, that is, the information, meanings, and concepts related to them, are analyzed.*

Key words: *text, subtext, psychological analysis, process, linguistic expertise.*

Abstract. *Ushbu maqolada matnni tahlil qilishning leksik-statistik usullari haqida ma'lumot keltirilgan. Matnni psixologik ekspertiza qilish usullari o'rgatilgan. Bu tahlil matnning mazmuni, ohangi va ma'nosi, shuningdek, tilning o'ziga xosligi va yozilish uslubi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Statistik tahlil tilning barcha qatlamlarida birdek qo'llanishi sababli universal uslub hisoblanadi. Leksik-statistik tahlil, matnning leksik va grammatik ko'rinishlarini o'rganishga yordam beradi. Ushbu usulda, matndagi har bir so'zning ko'rinish ko'rsatkichlari, ya'ni, ularga oid ma'lumotlar, ma'nolari, tushunchalari, tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *matn, submatn, psixologik tahlil, jarayon, lingvistik ekspertiza.*

Uslubiyat nutq jarayonida til hodisalarining maqsadga, sharoitga va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyatlari bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslublar, til vositalarining nutqda qo'llanish yo'llari, fonetik, lug'aviy, frazeologik va grammatik birliklarning qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi. Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan ko'rinishi adabiy til uslubi deyiladi. Matnni leksik-statistik tahlil qilishning nutq uslublarida qanday bo'lishini ko'rib o'tamiz.

1. So'zlashuv uslubi

Keng qo'llanadigan uslublardan biri so'zlashuv uslubidir. Bu uslubda ko'pincha adabiy til me'yorlariga rioya qilinadi. So'zlashuv uslubidagi nutq ko'pincha dialogik shaklda bo'ladi. So'zlashuv uslubida turli uslubiy bo'yoqli so'zlar, grammatik vositalar, tovushlarning tushib qolishi, orttirilishi mumkin: Obbo, hamma ishni do'ndirib-siz-da. Mazza qildik. Ketaqo-o-ol!

So'zlashuv uslubida gapdagi so'zlar tartibi ancha erkin bo'ladi. Ko'proq sodda gaplar, to'liqsiz gaplar, undalmali gaplardan foydalaniladi. Oilada, ko'cha-ko'yda kishilarning fikr almashish jarayonida qo'llanadigan nutq uslubi so'zlashuv uslubi deyiladi. So'zlashuv uslubiy adabiy va oddiy so'zlashuv uslublarini o'z ichiga oladi. Adabiy til me'yorlariga qat'iy amal qilingan so'zlashuv uslubi adabiy so'zlashuv uslubi, bunday xususiyatga ega bo'lmagan so'zlashuv uslubi esa oddiy so'zlashuv uslubidir. So'zlashuv uslubining har ikki turi ko'pincha dialog shaklida ro'yobga chiqadi. Bu uslubda so'zlar odatda kinoya, piching, qochirmalarga boy bo'ladi. So'zlashuv uslubining yana bir o'ziga xos xususiyati erkinligidir. Jumlar qisqa va

ta'sirli bo'lib, ko'pincha so'z – gaplar, to'liqsiz gaplar, maqol va matallar hamda iboralardan keng foydalaniladi. Leksik statistik tahlil orqali nutqlarda eng ko'p qo'llaniladigan “davlat”, “iqtisodiyot”, “solliqlar”, “ish o'rinlari” kabi so'z va iboralarni aniqlashimiz mumkin. Ushbu so'zlarning chastotasi va tarqalishini tahlil qilib, siyosatchilar va ularning saylovchilari uchun eng muhim bo'lgan mavzular va mavzular haqida tushunchaga ega bo'lishi mumkin. Yana bir misol, qo'ng'iroqlar markazida mijozlarga xizmat ko'rsatish qo'ng'iroqlarini tahlil qilish bo'lishi mumkin.

Leksik statistik tahlil orqali “hisob-kitob bilan bog'liq muammolar”, “mahsulot nuqsonlari”, “yuborishdagi kechikishlar” kabi eng keng tarqalgan mijozlarning shikoyat va tashvishlarini aniqlashingiz mumkin. Ushbu shikoyatlarning chastotasi va tarqalishini tahlil qilish orqali kompaniya yaxshilash uchun takomillashtirishga e'tibor qaratishi kerak bo'lgan sohalarni yanada yaxshi bilib olamiz.

2. Ilmiy uslub

Fan-texnikaning turli tarmoqlariga doir ilmiy asarlar, darsliklar ilmiy uslubda yoziladi. Ilmiy uslub aniq ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar (qoidalar, ta'riflar)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi: Yomg'ir - suyuq tomchi holiday atmosfera yog'ini. Tomchining diametri 0,5-0,6 mm bo'ladi.

Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy atamalaridan foydalaniladi, bu uslubda so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, qoida yoki ta'rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo'laklar, kirish so'zlar, kirish birikmalar, shuningdek, qo'shma gaplardan ko'proq foydalaniladi. Leksik statistik tahlilning yana bir qo'llanilishi ilmiy yozuvda tildan foydalanish qonuniyatlarini aniqlashdir. Misol uchun, tadqiqotchilar ilmiy maqolalarda faol ovozga nisbatan passiv ovozdan foydalanishni tahlil qilishlari yoki muayyan turdagi sifatlar yoki qo'shimchalarning chastotasiga qarashlari mumkin. Umuman olganda, leksik statistik tahlil ilmiy matnlar haqida tushunchaga ega bo'lish va ushbu muhim hujjatlarning tili va mazmunini tushunish uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi.

3. Rasmiy-idoraviy uslub

Davlat idoralari tomonidan chiqariladigan qarorlar, qonunlar, nizomlar, xalqaro hujjatlar rasmiy-idoraviy uslubda yoziladi. Ariza, tilxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'ozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimai hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabilar ham shu uslubda yoziladi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa, aniq, barcha

uchun tushunarli qilib tuziladi. Bu uslubning asosiy belgisi: jumllarning bir qolipda, bir xil shaklda bo'lishidir. Bu uslubda ham so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ayrim qisqartma so'zlar ishlatiladi, har bir sohaning o'ziga xos atamalaridan foydalaniladi. Rasmiy-idoraviy uslubda ko'pincha darak gaplardan, qaror, buyruq, ko'rsatma kabilarda esa buyruq gaplardan ham foydalaniladi. Bu uslubda gap bo'laklarining odatdagi tartibda bo'lishiga rioya qilinadi: O'z lavozimini suiiste'mol qilganligi uchun M.Ahmedovga hayfsan e'lon qilinsin. Rasmiy matnlarning leksik statistik tahlili deganda qo'llanilayotgan tildagi qonuniyatlar va tendentsiyalarni aniqlash maqsadida qonunlar, qoidalar va siyosat bayonnomalari kabi katta hajmdagi rasmiy hujjatlarni tahlil qilish jarayoni tushuniladi. Tahlilning bu turi odatda rasmiy matnlardagi so'z va iboralarning chastotasini, shuningdek ularning birikmalarini aniqlash uchun statistik usullardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Siyosiy

matnlar mamlakatning siyosiy muhitini tushunish uchun muhim ma'lumot manbai hisoblanadi. Leksik- statistik tahlil siyosiy matnlardan tushuncha olish uchun kuchli vositadir. Siyosiy matnlar mamlakatning siyosiy manzarasini tushunish uchun muhim axborot manbai hisoblanadi. Siyosiy matnlar nutqlar, bahslar va siyosatga oid boshqa hujjatlarni o'z ichiga olishi mumkin. Siyosiy matnlarni tahlil qilish mamlakatning siyosiy muhiti, jumladan, hukmron siyosiy mafkuralar, muhokama qilinayotgan asosiy masalalar va siyosiy yetakchilarning fikrlari haqida tushuncha berishi mumkin. Biroq, siyosiy matnlarni tahlil qilish ularning murakkabligi va ma'lumotlarning katta miqdori tufayli qiyin bo'lishi mumkin.

4. Ommabop (publitsistik) uslub

Tashviqot-targ'ibot ishlarni olib borishda qo'llanadigan uslub, ya'ni matbuot uslubi ommabop uslub hisoblanadi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'zlar ko'p qo'llanadi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birikmalardan, maqol va hikmatli so'zlardan ham foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo'laklari odatdagi tartibda bo'ladi, kesimlar buyruq va xabar maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gaplardan, yoyiq undalmalardan, takroriy so'z va birikmalardan unumli foydalaniladi:

Publitsistik uslubda leksik-statistik tahlil jurnalistik matnlarda qo'llaniladigan tilni o'rganish va tahlil qilish uchun ishlatiladigan usul. Bu ma'lum matn yoki matndagi eng ko'p ishlatiladigan so'zlar, iboralar, naqshlar va tuzilmalarni aniqlash va tahlil qilish uchun statistik usullardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Masalan, COVID-19 pandemiyasi haqidagi yangiliklar maqolalarining leksik statistik tahlili shuni ko'rsatadiki, eng ko'p ishlatiladigan so'z va iboralar orasida "koronavirus", "pandemiya", "qulflash", "vaksina", "ijtimoiy masofa" va "niqob mandati". Ushbu tahlil pandemiya bilan bog'liq eng muhim mavzular va muammolar va ular yangiliklarda qanday e'lon qilinayotgani haqida tushuncha berishi mumkin. Jurnalistik matnlardagi leksik statistik tahlilning yana bir misoli sentiment tahlilidir. Yangilik maqolalarida qo'llanilgan so'z va iboralarni tahlil qilib, hissiyot tahlili maqolaning umumiy ohangini va munosabatini, uning ijobiy, salbiy yoki neytral ekanligini aniqlashi mumkin. Bu yangiliklar hisobotida tarfakashlik yoki tashviqotni aniqlashda foydali bo'lishi mumkin.

5. Badiiy uslub

Badiiy asarlar (nazm, nasr va dramatik asarlar) badiiy uslubda bo'ladi. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga, timsollar (obrazlar) vositasida estetik ta'sir ham ko'rsatadi: Tong...shamolning daraxtlarni ohista tebratishi uning yodiga iliq xotiralarni sola boshladi. Badiiy uslubda qahramonlar nutqida oddiy nutq so'zlari, sheva, vulgarizmlardan ham foydalaniladi. Badiiy matnning leksik-statistik tahlili deganda muallifning yozish uslubi, mavzulari va g'oyalari haqida tushunchaga ega bo'lish uchun badiiy matnda qo'llanilgan so'z va iboralar chastotasini tahlil qilish jarayoni tushuniladi. Ushbu tahlil turli xil hisoblash vositalari va texnikasi yordamida amalga oshirilishi mumkin, masalan, muvofiqlik tahlili, joylashuv tahlili va kalit so'zlarni tahlil qilish. Muvofiqlikni tahlil qilish matnda ishlatiladigan barcha so'zlar ro'yxatini va ularning paydo bo'lish chastotasini yaratishni o'z ichiga oladi. Ushbu ro'yxat muallifning tildan foydalanishidagi naqshlarni aniqlash uchun ishlatilishi mumkin, masalan, ba'zi so'zlar yoki iboralarning chastotasi. Misol uchun, agar biz Shekspirning "Gamlet" pyesasi bo'yicha tahlilni o'tkazadigan bo'lsak, biz "o'lim" so'zining spektakl davomida tez- tez uchrab

turishini ko'rishimiz mumkin, bu esa o'lim mavzusining asosiy mavzusi ekanligini ko'rsatishi mumkin¹.

Kalit so'zlarni tahlil qilish matndagi eng muhim so'zlarni ularning paydo bo'lish chastotasi va matnning umumiy ma'nosi uchun ahamiyati asosida aniqlashni o'z ichiga oladi. Misol uchun, agar biz Cho'lpon she'riyatining kalit so'z tahlilini o'tkazadigan bo'lsak, "tabiat", "o'lim", "o'lmaslik" va "xalq" kabi so'zlar uning ijodi uchun muhim ekanligini ko'rishimiz mumkin. Umuman olganda, leksik statistik tahlil adabiyotning mavzulari, g'oyalari va yozuv uslubi haqida tushunchaga ega bo'lish uchun foydali vosita bo'lishi mumkin. Muallifning tildan foydalanishidagi qonuniyatlarni aniqlash orqali biz matn va uning mazmunini chuqurroq tushunishimiz mumkin. Badiiy matnning leksik tahlili badiiy asardagi ma'no va mavzularni yetkazish uchun tildan foydalanishni tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Dostoyevskiy adabiy asarlariga kelsak, leksik tahlil muallifning yozish uslubi, mavzulari va g'oyalari haqida tushunchaga ega bo'lish uchun matnda ishlatilgan so'z va iboralarni tekshirishni o'z ichiga oladi. Dostoyevskiy ijodidagi leksik tahlilning bir misolini uning "Jinoyat va jazo" romanida topish mumkin². Ushbu romanda "ayb" so'zi tez-tez uchraydi, bu esa bu romanning markaziy mavzusi ekanligini ko'rsatadi. "Azob" so'zi ham roman davomida keng qo'llaniladi, bu muallifning ayb va azob o'rtasidagi munosabatni o'rganayotganini ko'rsatishi mumkin. Dostoyevskiy ijodidagi leksik tahlilning yana bir misolini uning "Aka-uka Karamazovlar" romanida topish mumkin. Ushbu romanda "inson mavjudligining siri" iborasi bir necha bor uchraydi, bu esa romanning markaziy mavzusi inson ekanligini ko'rsatadi. "Iymon" so'zi ham roman davomida tez-tez ishlatiladi, bu esa muallifning iymonning inson hayotidagi rolini o'rganayotganini ko'rsatishi mumkin. Umuman olganda, leksik tahlil adabiy asarning mavzulari, g'oyalari va yozuv uslubi haqida tushunchaga ega bo'lish uchun foydali vosita bo'lishi mumkin. Matnda qo'llanilgan so'z va iboralarni o'rganib chiqib, muallif ko'zlagan ma'no va xabarni chuqurroq tushunishimiz mumkin. Ushbu yondashuv adabiy matnlarda tildan foydalanishni tahlil qilish va tilni tushunish va ishlab chiqarish bilan bog'liq kognitiv jarayonlar haqida tushunchaga ega bo'lish uchun psixologiya va tilshunoslik sohalarini birlashtiradi. Psixolingvistika o'z mohiyatiga ko'ra, odamlarning muloqot qilish uchun tildan qanday foydalanishi va tilni ularning ongida qanday qayta ishlashi bilan shug'ullanadi. Adabiy tahlilga bunday yondashuv matnda qo'llanilgan so'z va iboralarni o'qish va tushunish bilan bog'liq kognitiv jarayonlar haqida tushunchaga ega bo'lishni o'z ichiga oladi. So'z va iboralarning chastotasi va kontekstini o'rganish orqali biz matnni tushunish bilan bog'liq aqliy jarayonlar haqida tushunchaga ega bo'lishimiz mumkin. Psixolingvistikaning asosiy tushunchalaridan biri bu astarlash g'oyasidir³. Bu bitta so'z yoki tushunchaning taqdimoti keyingi so'zlar yoki tushunchalarni qayta ishlashga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan hodisani anglatadi.

Leksikalikning ikkita yoki undan ko'p ma'nolari mavjud bo'lgan so'zlar bilan bog'liq konsept ham badiiy tahlil uchun ahamiyatli hisoblanadi. Bu konsept, so'zlar va ifodalar ko'proq ma'noni ifodalaydigan, shuningdek, bir-biridan farqli ko'rsatkichlarni tahlil qilishga imkon beradi. Misol uchun, "Jinoyat va Jazo" asarida "qon" so'zi ko'p marta ishlatilishi, yurgizib

¹ Shekspir.Hamlet.2006.-b.160.Sharq.

² F.Dostoyevskiy.Jinoyat va Jazo.Yangi asr avlodi.-b.856.

³ Christopher D.Man.Foundations of statistical Natural Language Processing. -b.33-34.

ko'rsatadi, shuningdek, "jarohat" so'zi ham ko'p marta qayta qayta ishlatilganligi bilan, bu so'zning asarda ahamiyatli rolini anglatadi. Juda ko'p misollar bilan tushuntirish mumkin, lekin umuman olganda,

psixolingvistik yondashuv leksik statistik tahlilni tashkil etish uchun foydali bir qadam bo'lib, badiiy tahlil orqali yozuvning ma'nosi va ishlab chiqish usullariga doimiy tushunishga imkon beradi. Badiiy matnni leksik statistik tahlil qilish bosqichlari odatda quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Korpusni tanlash: tahlil qilish uchun adabiy matn korpusi.
2. Tokenizatsiya: matnni qismlarga ajratish, individual so'zlar yoki belgilar.
3. Matnni tozalash: matndan tinish belgilari, to'xtash so'zlari va boshqa muhim bo'lmagan elementlarni olib tashlash.
4. Nutq qismini teglash: matndagi har bir so'zning grammatik kategoriyasini aniqlash.
5. Lemmatizatsiya: Har bir so'zni asos yoki lug'at shakliga keltirish.
6. Chastotalar tahlili: Matndagi har bir so'zning kelishini hisoblash.
7. Kollokatsiyani tahlil qilish: Tez- tez birga keladigan so'zlarning juftlari yoki guruhlarini aniqlash.
8. Muvofiqlikni tahlil qilish: matnda aniq so'zlarning paydo bo'lishi kontekstini o'rganish.
9. Sentiment tahlili: Matnning emotsional ohangini aniqlash.

Matnga ishlov berilgandan so'ng, ma'lumotlarni tahlil qilish uchun turli statistik usullardan foydalanish mumkin. Masalan, matndagi alohida so'zlar yoki so'zlar guruhining chastotasini hisoblash va bu so'zlarning turli turlari bo'yicha taqsimlanishini tekshirish mumkin.

REFERENCES

1. Белянин В. П. Психолингвистика. –М., 2004. –С. 8.
2. Shaykhislamov, N. (2020). Cognitive Linguistics, the Symbolic and Interactive Functions of Language. *Образование и наука в XXI веке*, 1(6), 390-393.
3. Nursulton Zamon o'g'li Shayxislamov. Til korpusi yaratishning umumiy tamoyillari xususida –Toshkent.
4. Applying corpus linguistics methodology to psycholinguistics research. Luciane Corrêa FERREIRA.
5. Белянин В.П. Психолингвистика. Учебное пособие. –М.: Флинта, 2008.
6. Усманова Ш. "Психолингвистика" фанидан маъруза курслари. –Тошкент: Университет, 2014